

ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNDE İŞANLIK GELENEĞİ

İşan; din alimi, tarikat büyüğü, yol gösterici demektir. Ferid Develioğlu işan kelimesinin anlamını "Türkistan'da ve İdil havzası Türklerinde 'sufi, keramet sahibi, veli manalarında, ulema ve şeyhlere verilen bir ünvan" şeklinde açıklamaktadır(1). Sovyet öncesi dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarında din ile ilgili kurum ve kuruluşların yapılandırılması, düzenlenmesi, biçimlendirilmesi ve yönetimi işanlar tarafından veya işanların yol göstericiliğinde gerçekleştirilmiştir.

"Türkiye ve Kazak Türklerinde At Kültürü" konulu doktora tezime materyal sağlamak üzere Orta Asya'ya gitmeye karar verdiğimizde konuyu sayın Namık Kemal Zeybek'e açmış, yardımlarını istemiştik. Sayın Zeybek bize tavsiyede bulunmuş, Türk kültür hayatı içinde önemli bir yeri olan işanlık geleneğinin araştırılmasının yararlı olacağını belirtmişlerdi. Bu çerçevede Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da 4-31 Ağustos 1995 tarihleri arasında yaptığımız araştırmada bu gelenek hakkında bazı tesbitler gerçekleştirdik. Bu makale yapılan tesbit ve gözlemleri içermektedir.

Orta Asya'daki işanlık geleneği Türkiye'deki dedelik (babalık), şeyhlik geleneğine büyük benzerlik göstermektedir. İşanlar Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında geçmiş yüzyıllarda büyük işleve sahip olmuşlardır. Bunlar kendilerine "ak süyek" demektirler. "Ak süyek (ak kemik)" ak soy anlamına gelmektedir. İşanlar, soylarını Türkiye'deki Alevi dedeleri gibi Hz. Muhammed'e, Hz. Ali'ye bağlamaktadırlar.

Bir kişinin "işan" olabilmesinin ilk şartı "ak süyek"ten gelmesi, ikinci şartı ise din uleması olmasıdır. İşanlık bir isim değil sıfattır. Tasavvuf ehlinin geldiği mertebedir.

Bunlar iki küleğe ayrılmaktadırlar: Hocalar ve seyitler. İşanlık soydan, kandan gelir. Ak süyekten olmayan birinin İşan olması mümkün değildir. Ak süyekten gelen bireylerin tümünün işan olması da mümkün olamamaktadır. İşanın şeriatın kurallarını yerine getirmesi, tarikatın inceliklerini bilmesi ve uygulaması, marifet ehli olması, dini bilgiler yanında müspet bilimlerden de anlıyor olması beklenir. İşanın en belirgin özelliklerinden biri de "keramet göstermesi"dir. Keramet sahibi olmayan kişiler işan olamazlar. Belli bir yaşa gelen işan, erkek evlatları arasında işanlık yapabilecek niteliklere sahip birini kendine halef tayin eder, öldüğü vakit yerine seçtiği evladı işan olur. Kadınlara işanlık görevi verilmez. İşanlar kendilerini peygamber soyuna dayandırdıklarından "ak süyek"ten başka herhangi bir boya kız vermezler. Bu töre yüzyıllardan beri

Dr. Ali Abbas ÇINAR

*Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş
Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü*

süregelmektedir. Öte yandan "ak süyek" bir kızın, başka boylardan gençlere gönül vermesi de sosyolojik ve psikolojik sebeplerden mümkün olamamıştır.

Töreyi bozan olursa ailesi, akrabaları ve çevresi tarafından dışlanmış, "düşkün" kabul edilmiştir. İnsanlar yaşadıkları çevrenin sosyal kânunlarına riayet etmişlerdir. Sovyet sisteminde bu yapıda bazı değişimler olmuş, eskiye nazaran başka boylarla evlilik yapabilmek durumu mümkün olabilmektedir.

Dışarıdan kız alınmasına ise nadiren rastlanır. "Ak süyek" in bozulmaması, kanının temiz kalması için bu zorunlu görülmektedir. Bu töre ve kurallar sistemi Türkiye'de de Alevi dedeler ve şeyhler arasında Cumhuriyetten önce sıkı bir kural olarak uygulanmaktaydı. Günümüzde ise sanayileşme, buna paralel olarak kentleşme olgusunun gelişmesi, öğrenim durumunun belirgin bir dereceye yükselmesi, feodal yapının çözülmesi sonucu bu yapıda büyük değişimlerin meydana gelmesini hazırlamıştır. Bununla birlikte gelenek bazı bölgelerde çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmektedir.

İşanlık geleneği bu anlamda muhafazakar bir yapıya sahiptir.

İşanlık soydan geldiği için herhangi bir din aliminin okuyarak işan olması mümkün değildir.

İşanlar şeriaten ziyade, kendilerini tarikat ile ilgili hükümleri düzenlemekle yükümlü görmektedirler.

İşanlar, şer'i kurallara da uymaktadır, namaz kılmaktadırlar. İşanlardan imam veya müezzin çıkabilmektedir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden en çok Özbekistan'da örgütlü bulunan işanların her birinin belirli müritleri olmuştur. İşanların herbirine bağlı köy veya köylerin varlığından söz edilmektedir. Bu müritlerden (mürşid-i kamil) doğan çocuklar da babaları gibi aynı işana veya onun evlatlarına bağlı olmaktadır. Bu sistem yüzyıllarca devam etmektedir.

İşan her yıl iki defa gelir. "Pata (Fatiha)" verir. Evinin geçiminin huzurlu, sofranın bereketli, ev halkının sağlıklı olmalarını diler. Halk, işana, Türkiye'de dedeye verilen "Hak'ullah" gibi hediyeler verir, İşan geldiğinde kendisine koyun ve benzeri hayvanlar kesilir, kendisi en iyi biçimde ağırlanır. Çocuktan hasta olanlar, yaşamayanlar çocuklarının sağlığa kavuşması için işana müracaat ederler. Prof. Dr. Malik Muradoğlu'nun bildirdiğine göre kızı olmayan veya ağır hasta olan biri, çocuğunun yaşaması durumunda bazı hallerde onu "nezir kılar", yani kızının iyileşmesi halinde, onu sağaltan işana

vereceğini vaat eder ve sözünde durur. İşan köydeki davaları, hukuki problemleri çözer. Özbekistan Bilimler Akademisi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Said Alimov'dan yaptığımız derlemeye göre işanlar büyük saygı görür, onların diledikleri kabul edilir. Buna göre kendisinin de doğduğu yer olan Semerkand, Payazık ilçesi, Çirabat köyüne 16.8.1995 tarihinde Karşıhan Ömerhanoğlu adında 77 yaşlarında bir işan gelir. İşan geldiğinde köylüler onu saygıyla karşılarlar. Büyük bölümü kendilerini kamçılattır. Burada "kamçı" aracılığıyla temas büyüsi sağlanır, İşandaki güç ve kudret kamçı aracılığı ile vurulan kişilere geçeceğine inanılır. Kamçının yedi göbekten beri ailede olduğu ifade edilmektedir. İşan ayrıca insanların sırtını elleriyle sıvazlar, "Bu benim elim değil, Hz. Ali Şir-i Hüda'nın elidir" der. Deli olduğuna inananların kırk gün "halhane (Halvethane)" de bağlandıkları olmuştur.

Halkın evliyalara olan muhabbeti, Sovyet döneminde de gizli şekilde, özellikle köylerde sürmüştür. Geleneği özellikle kadınların yürüttüğü anlaşılmaktadır. Yesevi'nin yeğeni olduğu söylenen Taşkent'teki Zengi Ata türbesinde derleme yaptığımız Türkmenistan'lı Özbek Türk'ü Bibisere Halfa'dan edindiğimiz bilgiye göre, yaşamakta oldukları Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Kırkyılık kasabasında bu geleneği gizlice sürdürmüşlerdir. Bibisere Halfa'nın atatan da işan soyundandır. Kasabanın nüfusunun büyük çoğunluğu işanlardan oluşmaktadır. Kadınlar her çarşamba günü "Müşkilikşad" denilen kitabı okumakta, salavat getirmektedirler. Ramazan ayında "Mevlid-i Nebi" bir ay boyunca okunmakta, salavat getirilmektedir. Yapılan zikre "cer" denilmektedir. Cer'de Yesevi'nin hikmetleri okunmaktadır. Türkmenistan'da Orta Asya'daki evliya türbelerini ziyaret etmekte olan Bibisere Halfa başkanlığındaki bir otobüs dolusu kadın, ricamız üzerine Taşkent'teki Zengi Baba türbesinde bir "cer" töreni gerçekleştirdiler.

"Cer'e" giren müritler, birbirinin ellerinden tutarak bir halka oluşturuyor, rükû halinde duruyor, hep bir ağızdan devamlı olarak "La ilahe illallah" diyorlar. Halkın ortasında "halfa (halife)" yer alıyor. Buna "başkaruvçı (başlatıcı)" deniliyor Cer ayakta başlıyor, dize geliniyor, fakat halka biçiminde sürüyor. Sonra tekrar ayağa kalkılıp devam ediliyor. Bu sırada "başkaruvçı" Yesevi'nin hikmetlerini dile getiriyor. Diğer kadınlar, hikmetler söylerken hep bir ağızdan "Allah Allah" diyerek kendilerinden geçiyorlar. Eller birbirine kenetli olarak bir öne, bir arkaya gidip gelirken zikir yürütülmüş oluyor.

İşanlık geleneği Orta Asya Türk dünyasında en çok Özbekistan'da varlık göstermiştir. Ruslara karşı verilen mücadelelerde işanların büyük işlevleri, örgütlü muhalefeleri olmuştur. Güney Kazakistan (Çimkent, Canbıl, Tâldıkorgan), Orta ve Güney Kırgızistan (Oş, Narın, Talas), Orta ve Doğu Özbekistan (Fergana, Andican, Namangan, Nurata, Taşkent, Semerkant, Buhara), Kuzey Türkmenistan (Daşoğuz, Çarçöv) bölgelerinde "ak süyek uruğu" nun nüfusunun yoğun olarak bulunduğu yerleşim alanları olduğu veya geleneğin etkili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kazakistan'ın Çimkent iline bağlı Türkistan (Yesi) şehrinde derleme yaptığımız Amal Hoca da, soylarının Hz. Ali'ye dayandığını söylemekte, ancak işanlığı, keramet ehli olmadığı ve yeterli dini bilgisinin bulunmadığı gerekçesiyle kabul etmemektedir. Amal Hocada soy şeceresi bulunmaktadır. Bu şecere, Arap harfli olup Kazak Türkçesiyedir. Şecere iki ayrı zamanda kaleme alınmıştır. Şecerenin ilk bölümü 1878 yılında çeşitli kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu bölümde 31 kişinin adı geçmektedir. Bu bölüme düşülen notta şöyle denilmektedir: "31 ata 1878 yılında kaleme alınarak belgelendirildi. Bundan sonra da Hz. Ali evlatlarının şeceresini İslam Dini'nin geliştiricisi büyük hocalar yazacaklardır" denilmektedir. Şecerenin ikinci bölümü ise 1907'de yazılmıştır Bu bölüm Hüseyin Hoca, Salih Hoca ve Mahdum Hoca ile Gali İşan tarafından kaleme alınmış ve şecerenin doğru olduğu ifade edilerek mühürlenmiştir. Sözkonusu şecere şöyledir:

"Hocalardan Dört Mühür Basıp Sendirilgen Şeceresi:

- 1.Hz. Ali
- 2.Hz. Hüseyin-Hz. Hasan
- 3.Zeynelabidin
- 4.Muhammed Bakır
- 5.Muhammed Sadık
- 6.İşan Muhammed Kazım
- 7.Musa Gali
- 8.Seyyid Abdullah Abzal
- 9.Seyyid Ahmet
- 10.Seyyid Hasan
- 11.Seyyid Celaleddin
- 12.Seyyid Kemaleddin
- 13.Emir Divana
- 14.Hocam Divana
- 15.Burhan Hoca
- 16.Celaleddin
- 17.Mahtum Şeyh
- 18.Mahtum Azar

- 19.Şemseddin Hoca
- 20.Mevlana Muhammed
- 21.Nasreddin Hoca
- 22.Seyyid Ahmed Hoca (Türkistan)
- 23.Emir Şaraf
- 24.Seyyid Çağırpar (Cafer) Hoca
- 25.Seyyid Ahmed Veli
- 26.Seyyid Muhammed Veli
- 27.Seyyid Hüseyin Şeyh
- 28.Şaker Şeyh
- 29.Gedey Şeyh
- 30.Melle Şeyh-Kerim Şeyh
31. İşan Aziz Hoca
- 32.Rahman Hoca
- 33.Gazi Hoca
- 34.Malik Hoca
- 35.Badamkul Hoca
- 36.Bazar Hoca
- 37.Ezikul Muhammed Hoca
- 38.Kulbay Hoca
- 39.Boran Hoca
- 40.Kalınbat Hoca

Şecerede 42 ata belirtildikten sonra Kalınbat Hoca'nın ve Cumadullah Hoca'nın adları verilmektedir. Kendisi ile görüştüğümüz Amal Hoca (76 yaşında), Kalınbat Hoca'nın torunu, İbadullah Hoca'nın oğludur.

Öte yandan soylarını Hz. Ebu Bekir'e dayandıranlar da bulunmaktadır. Bunlar genel olarak "hocalar" tarifesinden olanlardır. Ak süyekten gelen ve Türkistan'da yaşamakta ve imamlık yapmakta olan Bektöre İbadullayev bunlardan biridir. Bektöre İbadullayev'deki şecere şöyledir:

- 1.Ebu Bekir-ı Siddik
- 2.Arslan Baba
- 3.İmam Cafer
- 4.Bayazıt-ı Bestami
- 5.Şeyh Ebu Hasan
- 6.Ebu Ali Farsi
- 7.Hoca Yusuf Hemedani
- 8.Hoca Arif Rüykeri
- 9.Hoca Nakşibendi
- 10.Mevlana Yakubi Şarki
- 11.Hoca Abdullah
- 12.Mevlana Zahid
- 13.Mevlana Derviş
- 14.Hoca İmkari
- 15.Hoca Ban
- 16.Hoca İşan Rabbani
- 17.Hoca Said
- 18.Mevlana
- 19.Hoca Musa

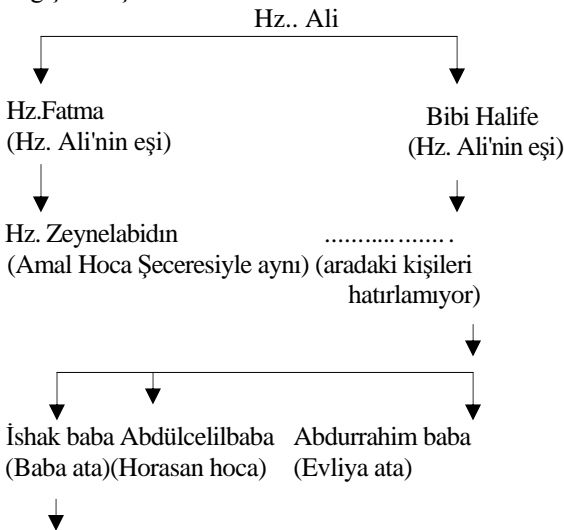
- 20.Halife Sıddık
- 21.Halife Hüseyin
- 22.Halife Ebusattar
- 23.Ebu Salih
- 24.Muhammed Emin
- 25.Bek Muhammed

Taşkent'te, Kökeldaş Medresesinde tanıştığımız ve burada yaşamakta olan 70 yaşındaki Tursun Abidinkocaoğlu da elinde 34 kişiden oluşan bir şecere olduğundan söz etmektedir. Prof Dr.Malik Muradoğlu ile ziyaret ettiğimiz bu medresede öğrencilerin yetişmesine yönelik 40 oda (derslik) var. Her odada yaklaşık 25 kişi öğrenim görebiliyor. Ağustos ayında medresede restorasyon çalışması yapılmaktaydı. Bu çalışmayı yine işan soyundan olduğunu söyleyen İkmal İkrarov koordine etmektedir.

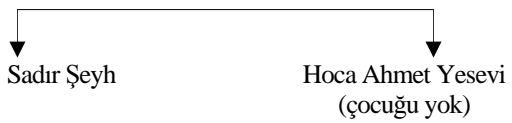
Tursun Abidinkocaoğlu'nun elindeki şecereyi ısrarımıza rağmen göremedik. Onun verdiği bilgiye göre elindeki şecere şu şekilde oluşmaktadır.

- 1.Hz. Ali
- 2.İmam Hüseyin
- 3.İmam Cafer
- 4.İmam Talip
5. Seyit Kemalettin
- 6.Seyit Cemalettin
- 7.Musa Hoca işan
8. Nureddin Hoca İşan
9. Seyit Gazi
- 10.BasitHan
11. Ahmet Hoca
- 12.Musa Hoca
- 13.Abidin Hoca
- 14.Tursun Hoca (Tursun Abidin Kocaoğlu)(2).

Soyları Hz. Ali'ye dayandıran Türkistanlı (Kazakistan) halk şairi Abdulkarim Manapov ise daha değişik bir şecereden bahsetmektedir.

(8 veya 10 atadan sonra)

Manapov, İshak Baba (Baba Ata)'ya dayananlara seyitler, Abdülcelili Baba (Horasan Baba)'ya dayananlara "Hocalar" uruğundan Bektöre İbadullayev'in tersine Hz. Ali'ye dayandırmaktadır. Burada dikkati çeken nokta Yesevi'nin de seyitlerden sayılmasıdır. Türkiye'deki seyitler de Yesevi'yi "pir"leri kabul etmemektedirler. İshak Baba'nın kabri / makamı Kazakistan'ın Çimkent İlinin Sazak İlçesinde Abdül celil Baba'nın kabri / makamı Kızılorda ili Canakorgan ilçesinde, Evliya Ata'nın kabri / makamı Cambıl'dadır. Cambıl ilinin eski adı Evliya Ata adını taşımaktadır. Manapov, atalarının Abdülcelil Baba'ya uzandığını ifade etmektedir.

Orta Asya'da tarih boyunca güçlü işanlar olmuştur. Bunlar halk üzerinde büyük etkiye sahip oldukları için mevcut sistemlerinde vazgeçilmez unsurları olarak tarihin birçok döneminde önemli işlevlere sahip olmuşlardır.

İşanlara sadece köylülerin değil, okumuşların da kısmen de olsa inandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Bilimler Akademisi Dil Enstitüsü Bölümü Öğretim üyesi Doç. Dr. Rezzak Rafiyev de Buhara'da bir işana gittiklerini, kendisinin işana muska yazdırdığını, kayınvalidesinin ise efsunlandığını ifade etmektedir. İşanların adlarının sonuna "han" ifadesini koşmaları gelenektir: Alihan, Özbekhan, Mirathan, Bayramhan, vb.

İşanlar hep olumlu değil, olumsuz olarak da anılmışlardır. "İşanın dedim eşeğimden ayrı kaldım" veya "İşanın karnı beştir/ Biri hemişe (daima) boştur" biçimindeki ata sözleri buna örnek sayılabilir. Ancak bunlar belirleyici olmaktan uzaktır.

Orta Asya Türk dünyasında pek çok şahsiyet evliya mertebesinde değer görmekte, türbeleri huşu içinde ziyaret edilmektedir. Bu türbelerden bazıları, kişilerin kabri başka yerde olsa da, makam olarak değer görmektedir. Türbe veya makamların en çok buldukları yerler ve ziyaret edilenler şöyle sıralanabilir.

<u>Ülke</u>	<u>Şehir</u>	<u>Türbe/Makam</u>
Özbekistan	Buhara	Mir Kulal
Özbekistan	Buhara	Bahaeddin Nakşibend
Özbekistan	Buhara	Müşkülükşad
Özbekistan	Buhara	(Nakşibend'in teyzesi)

Özbekistan Nurata (Gazgan'da) Hz Ali Şah-ı Merdan
Özbekistan Nurâta (Dumbolat'ta) Hz.Hasan-Hz. Hüseyin

Özbekistan	Nurata(Dumbolat'ta)	Muhammed Hanefi
Özbekistan	Semerkant	UlugBek
Özbekistan	Semerkant	Şeyh Üzinde
Özbekistan	Semerkant	Emir Timur
Özbekistan	Semerkant	İmam Buharı
Özbekistan	Savat	Yusuf Hemedani
Özbekistan	Taşkent	Zengi Ata Türbesi.
Özbekistan	Taşkent	Barak Han Medresesi
Kazakistan	Türkistan	Hoca Ahmet Yesevi
Kazakistan	Otrar	Aslan Baba
Kazakistan	Sayrara	İbrahimAta Karasaç Ana (Yesevi'nin anne ve babası)
Kazakistan	Cambıl	Evliya Ata
Türkmenistan	Daşoğuz	Aşık Aydın Pir
Türkmenistan	Merv	Sultan Sancar

Yaptığımız gözlem, görüşme ve araştırmalara göre işanlar Türklerin eski dinlerinde belirli bir işleve sahip olan kam, ozan bahsi veya alperen tipinin günümüzdeki temsilcileridir. Bunlar hastalıkları sağaltmakta, efsun yapmakta, muska yazmakta, her türlü problemi çözmeye çalışmaktadırlar. Dinsel ve büyüsel güçle dolu olduğuna inanılan bu insanlara İslamiyet'in tarikat yönü daha yakın gelmiş, şeriattan ziyade tarikatı esas almışlardır. Dünyaya bakış açıları da bu çerçeveden olmaktadır.

"Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1982, Doğu Matbaası, s. 560.

'Kaynak kişi elindeki şecerinin 34 kişiden oluştuğunu bildirmesine rağmen sadece 15 kişiyi hatırlayabilmektedir.